

DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF POLITICAL ELITE THEORY AND ITS EVOLUTION

Khayrullo Tukhtaboev

Researcher

*National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: G.Moska, V.Pareto, society, elitism, governance, elite degradation, elite circulation, political elite, recruitment, ruling group, bureaucracy, state.

Received: 10.04.22

Accepted: 12.04.22

Published: 14.04.22

Abstract: The article examines the peculiarities of the recruitment of elites, the study of the theory of political elites by foreign and Uzbek scholars. The fact that the theory of the political elite has been studied by scholars and their different approaches to the problematic situations of the political elite and the specific solutions to their formation have been analyzed and revealed through theories. Within the framework of elite theories, the modern features of the emerging Uzbek elite and some problems and solutions in its formation are analyzed.

СИЁСИЙ ЭЛИТА НАЗАРИЯСИННИГ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТУРЛИ ХИЛ ЁНДАШУВЛАР ВА УНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Хайрулло Тўхтабоев

Тадқиқотчи

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Г.Моска, В.Парето, жамият, элитаризм, бошқарув, элита деградацияси, элита циркуляцияси, сиёсий элита, рекрутация, ҳукмрон гурух, бюрократия, давлат.

Аннотация: Мақолада сиёсий элита назариясининг хориж ва ўзбек олимлари тамонидан ўрганилганлиги элиталар рекрутациясининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган. Сиёсий элита назариясининг олимлар тамонидан ўрганилганлиги ва уларнинг турли хил ёндашувлари сиёсий элитанинг муоммали холатларига ва уларнинг шакилланишидаги ўзига хос ечимлар назариялар орқали таҳлил қилинган ва очиб берилган. Элита назариялари доирасида шаклланаётиган ўзбек элитасининг замоанвий хусусияти ва уни шакллантиришдаги айрим муаммолар ва ечимлари таҳлил қилинган.

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ И ЕЕ ЭВОЛЮЦИИ

Хайрулло Тухтабоев

Исследователь

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Г.Моска, В.Парето, общество, элитарность, управление, деградация элиты, циркуляция элиты, политическая элита, вербовка, правящая группа, бюрократия, государство.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности рекрутования элит, изучение теории политических элит зарубежными и узбекскими учеными. Дело в том, что теория политической элиты изучена учеными, и их различные подходы к проблемным ситуациям политической элиты и конкретным решениям их формирования были проанализированы и выявлены через теории. В рамках элитарных теорий анализируются современные особенности формирующейся узбекской элиты и некоторые проблемы и решения в ее формировании.

КИРИШ

Сиёсатшуносликда “элита” атамаси 1897 йилда италиялик иқтисодчи ва социолог Вилфредо Парето томонидан киритилган. Бу термин пайдо бўлгандан сўнг, унинг ватандоши Гаэтано Москва 1881 йилда “хукмрон синф назарияси”ни ишлаб чиқди ва “элитаризм” атамаси билан синоним сифатида қараладиган “сиёсий синф” тушунчасини илмий муомалага киритди. Замонавий сиёсатшуносликда “элита” атамаси америкалик сиёсатшунос Харолд Дуайт Лассвелл асарлари туфайли мустаҳкам ўрнашган.

Дастлаб «элита» тушунчаси қадимги даврда бошқа мамлакатларда пайдо бўлган бўлсада, XX аср бошларига келиб сиёсатшунос олимлар Сорел ва Парето тадқиқотлари натижаси ўлароқ, у Франция сиёсий фанларида кенг тарқалди. Уруғчилик тузумининг инқирозга юз тутиш давридаёқ жамиятни олий ва қуий, аслзода ва авом одамлар, аристократия ва оддий одамлар каби сифатларга бўлишга доир қарашлар шаклланган эди Айниқса, бу каби қарашлар Конфуций асарларида кенг таҳлил этилди. Кейинчалик Платон, Форобий, Макиавелли, Карлеиль ва Ницше асарларида ҳам унга муҳим аҳамият берилди. Лекин уларда элита назарияси чуқур асослаб берилмади. XIX аср охири-XX аср бошларида Гаэтано Москва, Вильфредо Парето ва Роберт Михельс кабилар томонидан элита назариясига асос солинди.

Хозирги замон сиёсий фани сиёсий элита деганда сон жиҳатдан кўп бўлмаган имтиёзли гуруҳни яъни фаол сиёсий фаолиятни олиб бориш учун зарур имкониятга эга бўлган ва сиёсий ҳокимият ёрдамида қарорларни қабул қилишга ва амалга оширишга тўғридан тўғри ёки билвосита таъсир қўрсатишга қодир гуруҳни элита деб ҳисобланади.

Элита тушунчаси француз тилидан таржима қилинганида “сарапланган” ва “танланган” маъноларини англатади. Кундалик ҳаётда у икки хил мазмун касб этади. Бу маънода “элита” “элита дон”, “элита от”, “элита қўшин”, “элита нав” каби сўз бирикмалари шаклида ишлатилади. Бу каби талқинлар қулдорлик ва феодал жамиятларида элита сифатида пайдо бўлган аристократия (“аристос” сара маъносини англатгани учун “сарапланганлар ҳокимияти”) қатламига нисбатан ҳам қўлланилган.

Моска инсоний жамият мафкуравий ва ижтимоий қўринишларини ўзгартиришига қарамасдан, ўз моҳиятига биноан ўзгармайди, деган перманентизм модели принципларидан келиб чиқди. Шундан келиб чиқиб Москва жамиятнинг ҳокимият тузилмаси қадимги даврда ҳам, ҳозирги даврда ҳам принципиал жиҳатдан бир хилдир, деган гипотезани илгари сурди. Ҳар қандай жамиятда бошқарувчи, сиёсий синф мавжуд. дир. Унинг нуктаи назарича, бу синф ҳар қандай жамиятда қам ўзининг ўзгармайдиган

белгиларига эгадир. Агар элитанинг сифатларини, ўзини ўзи айнанлаштиришини, ўз руҳий ҳолатини англаши каби жиҳатларини бир томонда қолдириб турилса, у ҳолда унинг фақат тоза технологик ва функционал тасвирлашининг ўзи қолади.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Элита” атамаси сиёсатшунослик фанида XX асрнинг бошларида Сорель ва Паретоларнинг асарлари туфайли кенг тарқалди. Лекин таъкидлаш жоизки, сиёсий элиталар ҳақидаги дастлабки ғоялар айнан шу даврдагина пайдо бўлмаган. Қадим замонларда, яъни уруғчилик тузумининг емирилиши давридаёқ жамиятнинг юқори ва куи табақаларга, олижаноблар ва авом ҳалққа, аристократлар ва оддий кишиларга бўлинганини уқтирувчи карашлар мавжуд эди. Конфуций, Афлотун, Макиавелли, Карлейль, Ницшеларнинг асарларида бу ғоялар мантиқий асослаб берилди ва ривожлантирилди. Бироқ бу каби элитар назариялар жиддий илмий таҳлилга муҳтоҷ эди. Элиталар ҳақидаги ана шундай замонавий, мумтоз назариялар XIX аср охири -XX аср бошларида пайдо бўлди. Уларнинг вужудга келиши Гаэтано Москва, Вильфредо Парето ва Роберт Михельсларнинг номлари билан боғлиқ.

Элита ва унинг жамият тараққиётига таъсирини ўрганиш узок асрларга бориб тақалади. Турли даврлар ва миллий маданиятлар тадқиқотларнинг кўп қирралилигини ва элиталарни ўрганадиган турли хил назарий мактабларни олдиндан белгилаб қўйган. Элита назариясининг асослари, унинг асосий тамойиллари дастлаб Г.Моска, В.Парето, Р.Мишельс, М.Вебер ва бошқа қатор элитологлар томонидан ишлаб чиқилган. Ижтимоий фанларнинг ушбу йўналиши асосчиларининг хизматлари, авваламбор, улар ҳар қандай жамиятни элита ва қўпчиликка бўлинишининг муқаррарлигини очиб беришида, бу бўлиниш сабабларини аниқлашга, менежерлар гурухи илмий тадқиқот объекти.

Жамиятда содир бўладиган ўзгаришлар туфайли ана шу икки кўринишдаги элиталардан бирининг устунлигига путур етади, деб уқтиради В.Парето. Масалан, “тulкилар”нинг хукмронлиги тарихнинг сокин босқичларида самарали бўлса, катъий ҳаракат ва куч ишлатиш талаб қилинган пайтларда улар яроқсиз бўлиб қоладилар. Чунки уларнинг қатъиятсизлиги жамиятдаги норозиликни кучайтириб юборади. Ана шундай вақтларда жамиятда контэрэлита (“шерлар”) кучайиб, ҳалқ кучини сафарбар қилган ҳолда хукмрон элитани ағдаради ва ўз хукмронлигини ўрнатади.

Сиёсий элита назариясининг ривожлантирилишига ҳисса қўшган яна бир олим Роберт Михельс жамиятнинг элитарлигини келтириб чиқарувчи ижтимоий механизмларни тадқиқ қилди. Элитарлик сабабларини шарҳлашда Р.Михельс Г.Моска

билан хамфир булсада, у ташкилотчилик қобилияларига алоҳида урғу беради. Унинг фикрича, жамият ташкилий тузулмаларининг ўзи элитарликни кучайтиришга, бошқарувчилар табақасининг мартабасини оширишга хизмат килади. Р.Михельс жамиятнинг тузилиши элитарликни талаб қилиши ва элиталарнинг мавжудлиги қонуният эканлиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Жамиятда “олигархиянинг темир қонуни” амал қилиши ҳақидаги фикр ҳам Р.Михельсга тегишилдири. Бу фикрларини у “Сиёсий партиялар. Демократиядаги олигархик йўналишлар ҳақида очерк” (1911 йил) номли асарида баён этади. “Олигархиянинг темир қонуни”га кўра, жамият тараққиётининг ажралмас белгиси – йирик ташкилотларнинг тузилиши - сўзсиз жамият бошқарувининг озчилик кўлида тўпланишига (олигархиялашув) ва элитанинг шаклланишига олиб келади. Чунки бундай йирик ташкилотларларни бошқаришда унинг барча аъзолари иштирок эта олмайдилар. Г.Моска, В.Парето ва Р.Михельсларнинг илмий ишларида сиёсий элита категориясига муфассал ва ҳар томонлама таъриф берилди, унинг асосий хусусиятлари кўрсатилди. Шу боисдан бу олимлар элитология – сиёсий бошқарувни амалга оширувчи ижтимоий қатламни ўрганадиган махсус илмий йўналишнинг асосчиси деб тан олиндилар. Уларнинг илмий ишларида замонавий элитар назарияларни ажратиш ва баҳолаш имконини берувчи мезонлар белгилаб берилди.

Сўнгги йилларда сиёсий элиталарнинг амалий тадқиқотлари жадал ривожланмоқда, эмпирик материаллар асосида турли сиёсий тизимларда, шу жумладан маъмурий-маъмурий социализм давлатларида элитанинг шаклланиши ва фаолияти таҳлил қилинди. Ушбу мамлакатларнинг ҳукмрон синфини Ғарб олимлари ва уларнинг баъзи социалистик мамлакатлардаги ҳамкаслари, биринчи навбатда унинг номенклатура хусусиятини танқид қилиш нуқтаи назаридан фаол ўрганишди.

Элиталар рекрутациясининг ўзига хос хусусиятлари МДҲ тадқиқотчиларининг тадқиқот мавзусига айланди, элитанинг социологик портретлари, собиқ совет номенклатурасини замонавий элитага айлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари, минтақавий элита фаолияти, элита институтлаштириш жараёни ва янги элита тузилмаларида мижозлар муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган.

Ўзбекистонда сиёсий ҳаётни демократлаштириш жараёнларида элитанинг ижтимоий гурух сифатида иштирок этиш механизмини ўрганиш методологияси Н.Жўраев, Р.Жумаев, М. Қирғизбоев, А.Қодиров, И.Саифназаров, Қ.Қуранбоев, У.Идиров, Т.Алимардонов, Ҳ.Ахмедов, Г.Жамолова, О.Жумаев, М.Муллажонова, И.Эргашев,

А.Бегматов, М.Қирғизбоев, А.Сагдулаев, Н.Комилов, А.Холбеков, Ш.Пахрутдинов, Т.Жўраев, М.Бекмуродов, Д.Рахимова, Э.Набиев, И.Махмудов, Б.Мирбобоев, Н.Боймуродов, Ш.Зайнутдинов, А.Тўхтабоев, М.Қуронов, А.Зиёев каби олимлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларда муайян даражада келтирилган.

Элита назарияси кишиларни ҳокимиятга таъсирини баҳолашда бараварлаштириш, ўртамиёналийни истисно қилишга интилиб, жамият сиёсий ҳаёти соҳасида турли кишиларнинг ҳокимиятга таъсирининг тақсимланишининг нотенглиги, мусабақдошлиги, рақобатдошли экани ва ўсиб борувчи характер касб этишини акс эттиради. Шу маънода сиёсий қатлам секинлик билан ўзгариб боради. Унинг ривожланишида иккита тамойил мавжуд: аристократик ва демократик. Биринчиси сиёсий қатламнинг ҳуқуқий жихатдан бўлмаса ҳам амалий ҳаётда ворисий бўлиб қолишга интилиши натижасида пайдо бўлади. Иккинчиси, аристократик тамойил - ўз қатламини “ёпик ва кристалл” бўлишини, уни узоқ давом этишини хоҳлайди. Натижада, ижтимоий турғунлик келиб чиқади. Охир-оқибатда, жамиятда ҳукмрон вазиятларни эгаллаш учун янги ижтимоий кучлар фаоллашади.

Иккинчиси демократик тамойил - сиёсий қатлам пастки қатламларнинг бошқарув фаолияти учун қабул қилинадиган қисми ҳисобига янгиланиб боради. Бу янгиланиш элитадаги кучсизланишнинг олдини олади, уни жамиятга рақбарлик қилишда самарасини оширади. Аристократик ва демократик тамойиллар ўртасидаги ўзаро мувозанат жамият учун фойдалидир. Шу туфайли ҳам жамиятда ворисийлик ва барқарорлик ҳукм суради.

Биринчи авлод элитологларининг вакиллари қаторига Ж. Сорел, М. Вебер, З. Фрейд ва бошқалар ҳам киради. Замонавий тадқиқотлар, у ёки бу тарзда, элита назарияси асосчилари томонидан асос солинган асосий концептуал қоидаларга асосланади. Ўтган асрда элитология жуда мураккаб, баъзида ғалати туюлган эволюцияни бошдан кечирди ва ҳозирги вақтда турли тенденцияларнинг ранг-баранг конгломерацияси бўлиб, баъзан бир-бири билан кескин равища полемиизация қилмоқда. Классик элитология доирасида ривожланган ғояларнинг ривожланиши неоэлитизм, элиталарнинг сўллиберал тушунчалқинлари ва технократизм принципига биноан шаклланган ҳокимиятнинг энг юқори поғонасини ўрганиш билан параллел равища содир бўлди.

Итальян социологи, сиёсатшунос профессор Гаэтано Моска ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий мақоми ва роли жиҳатидан тенг бўлмаган икки гурухга бўлиниши муқаррарлигини исботлаб беришга ҳаракат қилган. У ўзининг 1896 йилда яратилган “Сиёсатшунослик фани асослари” китобида шундай ёзган эди: “Ҳар бир жамиятда – ўртacha ривожланган ва эндиғина цивилизация куртаклари очилган жамиятдан тортиб, то

кучли ва маърифатли жамиятларгача бўлган - икки синф мавжуддир: бошқарувчилар синфи ва бошқарилувчилар синфи. Биринчиси доимо оз сонли бўлиб, барча сиёсий вазифаларни бажаради, ҳокимиятни ўз қўлида тўплайди ва берилган имтиёзлардан фойдаланади. Иккинчи синф эса кўп сонли бўлиб, биринчилар томонидан бошқарилади ва идора қилинади ҳамда унга (биринчисига) сиёсий организмнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий воситаларни етказиб туради”.

Моска сиёсий элитанинг шаклланиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини чукур таҳлил қилди. У элита жамиятнинг қолган қисмидан ўзининг моддий, маънавий ва интеллектуал устунликка эгалиги билан ҳам ажралиб туришини таъкидлайди.

Бошқарувчилар табақасининг бирдамлиги ва уларнинг жамият ҳаётида юқори ўрин тутишини таъкидлаб, Моска уларни “сиёсий синф” деб атайди. Бу синф мунтазам равища ўзгариб боришга мойил бўлади. Унинг тараққиётида икки йўналишни кузатиш мумкин: аристоратик ва демократик. Биринчи йўналиш - сиёсий синфнинг хуқуқий бўлмаса ҳам амалда мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишига интилишида намоён бўлади. Аристократик йўналишнинг устуворлиги бу табақанинг “ёпиқ” бўлиб қолишига, унинг айнишига ва охир-оқибат ижтимоий турғунликка олиб келади. Натижада, жамиятда хумрон мавқени эгаллашга интилувчи янги ижтимоий кучларнинг кураши фаоллашади.

Г.Моска XIX асрнинг охирида сиёсий фанни шаклланиш даврида ушбу жараёнга муносиб ҳисса қўшганлар билан бир сафда бўлган. Моска "Сиёсий фан асослари" асарида ўзининг сиёсий концепцияни баён этган. Шу концепцияга кўра жамият икки синфга бўлинади: бошқарувчи синф ва бошқариладиган синф. Бошқариладиган синф ҳар қандай мамлакатда кўпчиликни ташкил этиши етарли даражада уюшмаган ҳолда бошқарувчи синф қўли остида бўлиб, унинг хукмонлигини қонунийлиги, шунингдек зўравонлик характеристини касб этилишини тан олади. Моска "Элита" терминини ҳали ишлатмаган. Унинг ўринига у "бошқарувчи синф ва "бошқариладиган синф" тушунчасини қўллаган. Сиёсий (бошқарувчи синфга мансубликни Г.Моска қўйидаги аломатга яъни бойлика, келиб чиқишига, черков иерархиясига муносабати, шахсий сифати, ҳарбий жасорати, бошқарув санъатини эгаллаганлиги кабиларга қараб аниқланади.

Москанинг сиёсий синф назарияси элитар ғояларнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган бўлсада, сиёсий омилни мутлақлаштириш ва иқтисодга етарли даражада эътибор берилмаганлиги туфайли танқидга учради. Замонавий плюралистик жамиятлар учун бундай ёндашув унча тўғри келмаса-да, “сиёсий синф” назарияси кўплаб тоталитар давлатларда ўз ифодасини топганлигини таъкидлаш жоиз. Бу давлатларда иқтисод ва

ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари сиёсатга бўйсундирилди. Моска таърифлаган “сиёсий синф”га ўхшаш табақа - бюрократия номенклатуроси пайдо бўлди. Тоталитар давлатларда сиёсий номенклатура таркибига кирган, ҳокимиятга ва бошқарувга яқин бўлганлар “бошқарувчилар синфи” сифатида ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий ҳукмронликка эга бўлдилар.

Вильфредо Парето ҳам Моска каби қуидаги фикрдан келиб чиқди: “Дунёни ҳамма вақт элита деб аталмиш танланган озчилик бошқарган ва бошқаради. Элита таркибига кирганлар ўзларининг психологик (туғма) ва ижтимоий (тарбия ва таълим натижасида орттирилган) алоҳида хусусиятлари билан ажралиб турадилар.” Ўзининг “Умумий социологияга бағишлиланган трактат” ида у қуидагича ёзади: “Баъзи назариётчиларга ёқиши-ёқмаслигидан қатъий назар, инсонлар жамияти бир хил эмас ва инсонлар жисмонан, маънан ва ақлий жихатдан фарқ киладилар”. Унингча, муайян соҳадаги фаолияти ўзининг самаралилиги ва юқори кўрсаткичлари билан ажралиб турадиган кишилардан иборат гурух элитани ташкил этади.

В.Парето назариясида элита ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган - контрэлитага бўлинади. Ҳукмрон элита бошқарувда бевосита ёки билвосита (лекин самарали) иштирок этса, контрэлита элитага хос сифатларга эга инсонлардан таркиб топади, лекин улар ўзининг ижтимоий мақоми ва жамиятдаги қуий табакалар учун мавжуд турли тўсиқлар туфайли бошқариш хуқуқидан маҳрум бўладилар. Унинг таъкидлашича, ички бирдамлик, жиспслик, ўз ҳукмронлигини саклаб қолиш учун доимо курашиш бошқарувчи элитага хос хусусиятлардир. Олим Н.Макиавеллининг назариясини ривожлантириб, жамият тараққиёти, унинг фикрича, икки асосий турдаги элиталар: “тулкилар” (музокаралар, ён беришлар, хушмуомалалиқ, хушомадгўйлик ва ишонтириш каби бошқарувнинг “эгилувчан” усулларидан фойдаланувчи эпчил раҳбарлар) ва “шерлар” (асосан кучга таянувчи қаттиққўл ва қатъиятли раҳбарлар) нинг вақти-вақти билан алмашинуви натижасида содир бўлади.

Элита деградацияси - бу глобал ижтимоий дисфункция билан боғлиқ бўлган элита гурухлари мавқеини йўқотиш жараёни: элита гурухи энди эски усуллар билан ҳукмронлик қила олмайди ва оммага мос келадиган янги усулларни таклиф қила олмайди. Элита деградацияси тезлиги ҳар хил бўлиб, деградация ҳам эволюцион, ҳам инқилобий шаклларда содир бўлиши мумкин. Бироқ, битта нарса умумий бўлиб қолмоқда: эскиси ўзини функционал равиша тутатмагунча янги элита гурухи ҳокимиятга келмайди.

Маълумки, В.Парето ижтимоий тизим мувозанатга интилишини ва у мувозанатдан чиқарилганда вақт ўтиши билан унга қайтишини кўрсатди. Тизимдаги тебранишлар жараёни ва унинг мувозанатнинг “нормал ҳолатига” келиши ижтимоий циклни ташкил қиласди; циклнинг бориши элиталарнинг циркуляция хусусиятига боғлиқ. Парето тарихий жараённи элитанинг асосий турларининг абадий циркуляцияси шаклида тасвирлашга интилди.

Бизнинг фикримизча, элитанинг циркуляцияси мураккаб тушунчадир. Кўпинча бу жараён ўзидаги турли хил таркибий элементларини яширади, бу эса уни ишлатишда ноаниқликни келтириб чиқаради. Элитанинг циркуляцияси борасидаги концепция контексти ҳам ҳар доим аслида нимани англатишини тушунтириши керак. Кўп жиҳатдан, бу ҳолат В. Парето асарларидаги бир қатор номувофиқликлар, унинг қарашларини турли муаллифлар томонидан талқин қилинишининг кўплиги натижаси эди.

Дарҳақиқат, элитанинг концепция сифатида циркуляцияси қуидаги маъноларга эга: 1) ижтимоий циркуляция сифатида, бу элитанинг ижтимоий субстратини алмаштириш (ўзгартириш) деб тушунилади. 2) элита ичидаги циркуляция деб тушуниладиган сиёсий циркуляция - ҳокимиятни амалга оширувчи ҳокимият элитаси ичидаги гуруҳларни ўзгартириш жараёни.

Ижтимоий циркуляция жамиятда ҳокимиятни амалга оширувчи йирик ижтимоий гуруҳлар сифатида элита динамикасини тавсифловчи энг асосий жараёндир. Ижтимоий циркуляция доирасида биз иккита турли хил жараёнларни ажратиб кўрсатамиз: элитанинг ўзгариши ва элитанинг янгиланиши.

Элиталарнинг ўзгариши тарихда жуда кам учрайдиган жараён бўлиб, у тарихан маълум турдаги элиталарнинг ҳокимиятда ўзгаришидан иборат. Ушбу силжишлар, биринчи навбатда, янги тизимни ташкил этувчи тармоқлар ёки ҳатто янги иқтисодий тузилмаларни келтириб чиқарадиган технологияларни ривожлантиришдаги жиддий силжишлар билан боғлиқ. Уларнинг таъсири остида янги тармоқларнинг ижтимоий асосини ташкил этувчи ижтимоий гуруҳларнинг шаклланиши содир бўлади. Уларнинг негизида пайдо бўлган янги субэлиталар ўзлари учун қулайроқ ҳокимият позицияларини таъминлаш учун ҳокимият учун курашни бошлайдилар.

Бошқа мезонлар сифатида қуидагилар кўриб чиқилиши мумкин: 1) ҳокимият элитасининг ҳукмрон қисмини ишга қабул қилиш пулининг ўзгариши; 2) янги элита гуруҳига хос бўлган ижтимоий амалиётларнинг бутун ҳокимият элитаси ёки унинг кўпчилиги томонидан такрорланиши; 3) ҳокимият элитасининг тузилишини унинг

элементларини янгилаш орқали ўзгартириш. “Ёлланганлар” ҳокимият элитасининг кўпчилик қисмини ташкил этиши мутлақо шарт эмас, улар ҳокимият элитасининг сиёсатини белгилаб олиши, ҳокимият элитасининг ҳукмрон гурухи эса, умуман олганда, ўзини кўпайтириши мумкин; 4) элита функцияларининг ижтимоий ташувчисининг ўзгариши, асосийси, элита функцияларининг ижтимоий ташувчиси янги технологиялар, ишлаб чиқариш тармоқлари, янги технологик қоидалар ёки ҳукмронликнинг янги усулларига асосланади; 5) янги элита гурухи учун янги фалсафий ва мафкуравий асослаш шаклланмоқда, у кўпинча эски шаклларга киритилиши, эски элита билан давомийликни расмий равишда сақлаб туриш учун уларга мослашиши мумкин.

Хозирги кунда элита назариясига кўплаб ёндашувларнинг мавжудлиги, айниқса, ўтиш давридаги жамиятлар элитасини ўрганишда, нафақат элитологиянинг ривожланишининг объектив сабаблари, балки субъектив табиат омили билан хам изоҳланади. Шунинг учун, улар баъзида ҳақиқий элитологик тадқиқотлар мижозлари вазифасини бажарадилар, бунда ҳақиқий дунё уларнинг сиёсий муносабатларини хисобга олган ҳолда "моделлаштирилади".

“Сиёсий элита” тушунчасини ҳам худди “элита” тушунчаси каби ҳар ким ўзича тушунтиради, чунки уларни ўрганиш учун турли мезонлар мавжуд. Мазкур тушунча таърифларнинг кўплиги сиёсий элиталарнинг тарихий ривожланиши жараёнида доимий равишида ўсиб бориши билан боғлиқ. Масалан, Г.Ашин сиёсий элита сифатида сиёсий стратегик қарорлар қабул қиласиган кишиларни назарда тутса, элитани қадриятлар муносабати, стереотиплар ва хулқ-атвор меъёрларининг ўхшашлиги билан бирлаштирилган, ҳар хил бўлса-да, ўзига хос ижтимоий ҳамжамият, деб тушунтириди. Яна бир Россиялик тадқиқотчи О.В. Криштановская мамлакатнинг сиёсий элитасини миллий қарорлар қабул қиласиган одамлар деб атайди: мамлакатнинг юқори раҳбарияти, хукумати, парламенти ва минтақавий элитаси.

Г. Лассуелл элитани жуда кенг таърифлаган ва унга “катта сиёсий таъсирга эга бўлган мухолифат аъзолари ҳам киритилган, улар билан расмийлар хисоблашишга мажбурдир”. Г. Моска ва В. Парето элиталари назариясига кўра, элита меросхўрлик, кооптация, танлов / сайлов каби ижтимоий процедуралар орқали сиёсий синф сифатида шаклланади. Улар ҳақиқий элита айнан ҳукмрон элита эканлиги ва муайян шароитларда унинг ўрнини контрол-элита (яъни мухолифат) эгаллаши мумкинлиги ҳақида баҳслашдилар. В. Паретонинг ёзишича, “асосий синфда иккита кичик синф мавжуд: ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган элита”.

Элита назариясига плюралистик ёндашувга кўра (В. Парето, П. Бахрах), демократик жамиятларда камида иккита элита - ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган (мухолифат элитаси) мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий рақобат мавжуд бўлиб, унинг натижалари сайлов билан белгиланади. Рус тадқиқотчиси М.А. Чешков ривожланаётган мамлакатлар элитасини ҳисобга олган ҳолда, унинг хусусиятларидан бири сифатида умуман ҳокимият тизимиға муносабатни кўриб чиқди ва шу тариқа элитани доминант ва “қарам-элита”га ажратди. Аслида сиёсатчи учун маҳорат ва профессионаллик, танқидга тўғри ва ўз вактида жавоб бериш қобилияти, шахсий бўлмаган электорат билан эмас, балки аниқ одамлар билан ишлаш кўнилмалари ва қарор қабул қилиш қобилияти ўта муҳим фазилатлардир.

Инглиз сиёсатшуноси Ж. Уиллертон янги аъзоларни ёллашда ва ҳатто ривожланган мамлакатларда элита орасида тарғиб қилишда ҳомийликдан қочишнинг иложи йўқлигини таъкидлади. Ва рус сиёсатшуноси О.В. Криштановская мижозларни норасмий сиёсий алоқалар тизими, деб таърифлайди. Сиёсий элита борасидаги тадқиқотларда улар орасида қон-қариндошчиликни ўрганиш ҳам муҳим. Масалан, италиялик сиёсатшунос ва социолог В. Парето жамиятнинг ижтимоий табақаланишини пирамида шаклида тасвирлаб берган, унинг тепаси кичик элита, базаси эса аҳолининг асосий қисмини ташкил қиласди.

Сўл йўналишдаги америкалик машҳур социолог Р.Миллс таъкидлаганидек, ҳар қандай жамиятда ҳокимиятга эга бўлган, ҳукмрон институтлар ичидаги ҳукмронлик қиладиган ва учта асосий хусусияти билан ажралиб турадиган маълум бир озчилик бўлади: бирлик, шаклланишнинг бир хиллиги ва аристократлик. Бу гурух, Р. Миллснинг фикрича, аслида ҳукуматга ҳеч қандай таъсири кўрсатмаган қўпчиликка қарши чиқади ва уни ўз манфаатлари йўлида манипуляция қиласди.

Элитанинг янгиланиши қуйидагича намоён бўлади: 1) элита гурухлари шахсий таркибини қисман янгилаш орқали. Бу табиий демографик жараён билан ҳам, вазият омиллари, муайян ижтимоий жараёнлар таъсирида пайдо бўлган янги кичик гурухлар вакилларининг элитага кириб келиши билан боғлиқ бўлиши мумкин; 2) элита кичик гурухлар тўпламини қисман янгилаш. Қоида тариқасида, бу янги ишлаб чиқариш ривожланишининг табиий жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, демографик, иқтисодий, жўғрофий омиллар асосида амалга оширилади; 3) ҳокимият элитасида маргинал, "экзотик", мавқега “мос келмайдиган”, ҳатто маълум ахлоқий координаталар тизимида жиноятчи сифатида қабул қилинадиган янги ижтимоий амалиётларнинг пайдо бўлиши ва

бошқалар; 4) субэлит гурухларнинг қарашларини акс эттирувчи янги муқобил мафкураларнинг пайдо бўлиши.

Элитанинг янгиланиши муқаррар равища элитанинг алмашиниш жараёнига айланади. Шу маънода элитанинг янгиланиши элитанинг “бўлиб-бўлиб” ўзгаришидир. Элиталарнинг янгиланиши ҳар доим элитанинг ўзгаришининг нисбатан динамик жараёнидан олдин, уларнинг айланишидаги энг узоқ жараён сифатида ишлайди. Ўзаро бу жараёнлар ўзаро боғлиқ ва ўзаро алокадор бўлиб, элиталарнинг янгиланиши элиталар алмашинувининг табиий олдинги босқичи сифатида намоён бўлади.

Эволюция жараёни кўп йиллар ва узоқ муддат давомида узлуксиз, секин, лекин барқарор давом этувчи трансформация (В. Парето бўйича) сифатида қаралади. Бироқ, эволюция ва трансформация ўртасида маълум фарқлар мавжуд. Агар ҳокимият элитасининг эволюцияси жараён сифатида ҳокимият элитасининг алоҳида вакилларининг босқичма-босқич ўзгариши орқали ўтадиган бўлса, трансформация элитанинг бир тарихий типидаги ички ҳолатларнинг ўзгаришидан иборат бўлган ўзига хос эволюцион жараёндир.

ХУЛОСА

Сиёсий элитанинг замонавий назариялари қадимги дунё (Конфуций, Афлотун, Аристотел) давридан бошланган чуқур илмий ва фалсафий асосларга эга. Айнан ўша пайтда сиёсий ҳуқуқнинг моҳиятини назарий тушунишнинг асослари кўйилди, уларнинг профессионаллиги ва ҳокимият самарадорлиги мезонлари шакллантирилди. Бу анъана ўрта асрлар Уйғониш даврида ҳам давом эттирилди. Н. Макиавелли бошланғич тенгсизлик концепциясини асослаб бера туриб, ҳар қандай жамият элитизми ҳукмронлик ва бўйсуниш муносабатларини мутлақ ҳолга келтиради, ҳукмрон гурухларнинг ҳокимиятни барча воситалар билан сақлаб қолиш уларнинг ихтиёрида эканини уқтиради

Элита ҳар хил тарзда тавсифланади: тегишли фаолият соҳасида энг юқори кўрсаткични олган шахслар (В. Парето); ҳокимиятга йўналтирилган энг фаол сиёсий одамлар (Г. Москва); жамиятда энг катта обрў, бойлик, мақомга эга бўлган шахслар (Г. Лассвелл); масъулиятни юқори ҳис қиласидиган шахслар (Х. Ортега ва Гассет); ташкилот ва муассасаларда ҳокимиятга эга бўлган шахслар жамиятдаги ҳаётини белгилайдилар (Т. Даи); жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида етакчи ўринларни эгаллаган кишиларнинг тор гурухи (Т. Даи, Х. Зиеглер) ва бошқалар. Ўрганилаётган атаманинг таърифига бошқа ёндашувлар ҳам мавжуд.

Сиёсий элиталар назарияларининг қисқача таҳлили асосида хуносалар чиқаришимиз мумкин. Кўриб чиқилган сиёсий элиталар назарияси, уларнинг ёпиқ турдаги олигархик

элита гурухларини ҳимоя қилиш учун курашадиган концепциялардан келиб чиққан ҳолда, элитани очиқ тузилма, жамият вакиллари деб ҳисоблаш мумкин.

Жамият аллақачон ўзининг муқобил кун тартибини таклиф қила оладиган элитанинг мулоқот рақиби сифатида ҳаракат қилмоқда. Демак, сиёсий элитанинг замонавий назарияларининг ривожланиши вектори демократлаштириш жараёнининг динамикасига ва уларнинг ривожланишида кузатиладиган хусусиятларга боғлиқ. Бундай назариялар тобора кўпроқ ахборотлашган жамиятда ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятларини қўриб чиқа бошлади. Сўнгти пайтларда ривожланаётган ахборот жамияти шароитида элиталарни демократлаштириш жараёнига тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Бу янги воқеликка ўтиш элитадан эски (анъанавий) қиймат тизимини қайта қуришни талаб қилмоқда.

Элита ҳар хил тарзда тавсифланади: тегишли фаолият соҳасида энг юқори кўрсаткични олган шахслар (В. Парето); ҳокимиятга йўналтирилган энг фаол сиёсий одамлар (Г. Моска); жамиятда энг катта обрў, бойлик, мақомга эга бўлган шахслар (Г. Лассвелл); масъулиятни юқори ҳис қиладиган шахслар (Х. Ортега ва Гассет); ташкилот ва муассасаларда ҳокимиятга эга бўлган шахслар жамиятдаги ҳаётини белгилайдилар (Т. Даи); жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида етакчи ўринларни эгаллаган кишиларнинг тор гурухи (Т. Даи, Х. Зиеглер) ва бошқалар.

ФОЙДАЛАНИЛАГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қирғизбоев М. Полиология. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б. 283
2. Қирғизбоев М. Полиология. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б. 279
3. Основы политической элитологии. Учебное пособие / Ашин К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. –М.: ПРИОР, 1999. –С. 77-84.
4. Политология. Алиев Б. ва бошқалар. –Тошкент: “Адаб” нашриёти, 2010.-Б. 114
5. Зотов А. Теория элит Парето: ее формирование и связь с современной элитологией / Отв. ред. А.В. Дука. СПб.: Интерсоцпресс, 2011. С. 8-29.
6. Власть и элиты / Гл. ред. А.В. Дука. Т. 1. СПб.: Интерсоцис, 2014.- с.13
7. Власть и элиты / Гл. ред. А.В. Дука. Т. 1. СПб.: Интерсоцис, 2014.- с.14-15
8. Основы политической элитологии. Учебное пособие / Ашин К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. –М.: ПРИОР, 1999. –С. 77-84.
9. Лассуэлл Г. Д. Язык власти // Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2006. Вып. 20
10. Основы политической науки. Часть I.-М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. –С. 163-165.

11. Парето В. Компендиум по общей социологии. –Москва: - С. 314.